

До проблеми окупаційного характеру польського режиму на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр.

Унаслідок поразки Української національної революції (1918–1921 рр.) Волинь та Галичина опинилися під владою Другої Речі Посполитої. Протягом указанного періоду польський режим пережив кілька політичних криз, проте його політика щодо українських земель залишалася незмінною, спрямованою на повну інкорпорацію українських земель до складу держави без надання автономних прав та асиміляцію українського населення. Пропонована розвідка розкриває головні характеристики польського режиму в 1918–1939 рр. – авторитаризм влади з окупаційними особливостями управління. Тут проаналізовано основні напрями діяльності польського режиму на українських землях та застосовано інструментарій задля досягнення цілей.

Цей аналіз здійснено на основі архівних матеріалів польської поліції [2; 3; 5] та судової системи [1; 4] Західної України. Репресивну діяльність польського режиму 1918–1939 рр. розкрито в науковій літературі, зокрема, політичні репресії проти діячів Українського визвольного руху [6; 7; 9; 10; 12], репресії в галузі культури [7; 11], управління [9], симіляційні процеси [6; 12].

Характер окупаційної влади дослідники визначають такими критеріями:

- встановлення контролю над територією шляхом військової інтервенції;
- проведення політики (у сферах політичного, економічного, культурного життя) на захоплених землях в інтересах окупаційної влади;
- придушення національних виступів місцевого населення на окупованій території силовими методами (створення оперативних спецпідрозділів, використання регулярної армії, мережі спецзакладів пенітенціарної системи);
- цілеспрямована політика національної асиміляції;
- обмеження доступу мешканців окупованої території до вищих державних посад;
- депортації місцевого населення окупованих територій;
- притягнення місцевого населення до служби у збройних силах держави окупанта.

Отже, розглянемо ситуацію за вказаними пунктами. 1 листопада 1918 р. на руїнах Австро-Угорської імперії у Львові постала українська держава ЗУНР, котра у свій день народження розпочала війну проти поляків. Польське повстання у Львові одержало підтримку від уряду новоствореної Другої Речі Посполитої Польської та переросло в міждержавну війну. Ця війна тривала до літа 1919 р. та

завершилася поразкою УГА від Армії Галлера (сформована на території Франції зусиллями Антанти та США для війни проти більшовицької Росії). Отже, УГА відступила за Збруч на допомогу Дієвої армії УНР у війні з більшовиками, а польські війська окупували Західну Україну.

Після радянсько-польської війни в 1921 р. Ліга Націй, слідуючи пунктам прем'єр-міністра Великобританії Девіда Лойд-Джорджа, пішла на поступки голові Комітету політичної еміграції Костю Левицькому (колишньому очільникові уряду ЗУНР) та погодилася визначити міжнародно-правовий статус Галичини в 1922 р. Мова йшла про проведення референдуму в регіоні з питання його статусу та надати політичну автономію краю в складі Польщі. Проте в 1923 р. Рада послів (амбасадорів) затвердила східний кордон Польщі без референдуму з пропозицією польському урядові надати автономію краю, що останній відкинув [10, 35; 9, 21]. На базі цих земель було створено Львівське воєводство.

Попри те, що статус Галичини у складі Польщі до 1923 р. не був визначений, а сам край перебував під протекторатом Ліги Націй, польська влада почувала себе тут господарем. Інкорпораційні процеси відбувалися по наростаючій та супроводжувалися утисками у всіх сферах діяльності. Паралельно аналогічні процеси відбувалися й на Волині, котра входила до складу Польщі згідно з положеннями Ризького мирного договору від 1921 р. Тут було утворено Волинське воєводство із центром у м. Луцьку [7, 456].

У Галичині 1918 р. було ліквідовано політичну автономію краю – крайовий сейм та крайовий виділ (місцевий бюджет) були скасовані. У сфері освіти від 16 серпня 1919 р. було заборонено навчатися в університетах Львова українській молоді, яка не прийняла польського громадянства та не відбула військової служби в польському війську. У 1920 р. польською владою було проведено нелегітимний перепис населення Західної України з метою призиву українців у 1921 р. до служби у Війську Польському [9, 22].

У березні 1920 р. в офіційному діловодстві було запроваджено термін «Малопольска Вшходня», таким чином заборонивши вживання назви Західна Україна. Також замість етноніму «українець» увели стародавнє визначення «русін», «руські» та «русінські» [9, 21]. На Волині штучно використовували етноніми «волиняк» чи «поліщук» [8, 66].

Після т. зв. «руської кампанії» (так у польському середовищі називали війну Польщі проти ЗУНР) розпочалася перша хвиля політичних репресій. Особливо вона проявилася з 1921 р. після закінчення воєнних дій проти Радянської Росії. Репресії були спрямовані проти колишніх ворогів Польської держави, колишніх вояків УГА та функціонерів державно-адміністративного апарату. Щодо перших застосовували арешти та ув'язнення на один-два роки, інкриміновані злочини кваліфікували як злочин проти Польської держави. Таким чином розпочинаючи кампанію із перекидання історичної пам'яті та трактуючи міждержавну війну

як нелегітимний виступ проти законної влади Другої Речі Посполитої. Щодо цивільних застосовували непрямі утиски, які виявлялися у проблематичності працевлаштування та соціалізації в суспільстві.

Протягом другої половини 1920-х рр. польська держава переживала кілька політичних криз, що завершилися встановленням т. зв. «уряду санації». Відтоді розпочалася реалізація систематичної спланованої політики остаточної інкорпорації західноукраїнських земель до складу Польщі через асиміляцію українського населення. Така політика була сформульована Генріком Юзефським, котрого з 30 червня 1928 р. було призначено Волинським воєводою: «В українців не мало виникати бажання відійти від Польщі навіть після створення самостійної України над Дніпром» [8, 61].

У 1930-х рр. розпочалася реалізація політики асиміляції. У вересні–листопаді 1930 р. відбулася масова репресивна акція, т. зв. «паціфікація» (приниження на національному ґрунті, залякування, побиття, обкрадання українського населення з метою зменшити їх політичну й національну активність та підтримку ОУН). Було задіяно 1041 співробітників поліції з офіцерами та частини Війська Польського: чотири полки уланів (6-й, 9-й, 14-й та 22-й) та 6-й полк кінних стрільців, що складався з 10-ти ескадронів [12, 48–54]. Такі дії влади викликали протест не лише на українських землях, але й у країнах Західної Європи. А протести проти утисків надсилалися до міжнародної організації Ліги Націй, штаб-квартира котрої перебувала в Женеві.

Проте політика польської влади не змінилася. В органах місцевого самоврядування була обмежена кількість українців через ускладнення процедури виборів (закон від 23 березня 1933 р.), було заборонено й обмежено діяльність українських громадсько-політичних, культурно-освітніх і спортивних організацій та товариств (Пласт заборонили в 1928 р. на Волині, а в 1930-му – в Галичині, товариство Січ – у 1924-му, Сокіл обмежили діяльністю лише на території Галичини, погроми Просвіт під час паціфікації 1930 р., контроль за діяльністю освітнього товариства «Рідна школа»). У системі виконавчих органів державної влади керівні посади займали виключно поляки, а в законодавчих органах польської влади (сейм і сенат) участь українців ускладнювала нова конституція Польщі від 1935 р. Між іншим, це відбувалося під час укладення політичної угоди між польським урядом та УНДО (українська легальна партія, що єдина представляла інтереси українців у Сеймі) щодо конструктивного правового порозуміння та вирішення українсько-польських конфліктних ситуації політичного характеру – т. зв. політика «нормалізації» [7, 481].

Окремим засобом утвердження окупаційного режиму слугувала розгалужена системи державної поліції. До її правоохоронних функцій додавалися й функції політичного впливу: з 1921 р. поліція розслідувала політичні справи, щоквартально готувала звіти про політичні настрої українського населення,

давала характеристику політичним та громадським утворенням. Відбувалося стеження за українськими службовцями, звіти про це містили інформацію про конкретних осіб, їх національне й соціальне походження, членство в політичних і громадських організаціях та ступінь небезпеки, що вони становлять для польської влади. Наприклад, ось що писали про українця, який працював на львівській пошті в липні 1931 р.: «Костишин – русин, посідав посаду в Українській раді в 1919 р. за часів української війни, керівник відділу листів. Перебуває у контакті з українськими організаціями. У передвоєнний час відомий як затятий гайдамака [прихильник незалежної української держави. – *І. Д.*]. Необхідно його вислати на пенсію» [3, 19–21]. Подібний нагляд відбувався навіть за членами вищезгаданого лояльного УНДО.

У штаті державної поліції було введено посаду «конфідента» – таємного агента, завданням котрого було постачання для поліції інформації про антидержавні дії. Його робота зводилася до нагляду та опису українських національних святкувань, зокрема – Свято героїв (вшанування могил Січових стрільців, що супроводжувалися панахидами та патріотичними виступами). Так, конфідент Скварецький запроваджував 11 червня 1923 р. український «релігійно-маніфестаційний похід», що відбувся 23 травня 1923 р. У цьому протоколі, де, окрім опису самої акції, її учасників та короткого змісту їх промов, оцінювалися ситуації в середині української громадськості: її політичні погляди, методи реалізації цих поглядів, найактивніші та найвпливовіші українські організації. Агент, аналізуючи «похід», констатує поділ української інтелігенції на дві частини, одна з яких «схильна до мирного співжиття з польською громадою в межах Польської держави», натомість друга частина, значно активніша, діє в напрямку «створення незалежної України» [2, 4]. Учасниками останньої групи є переважно молода українська інтелігенція, яку очолюють священники. У 30-х рр. поліція переходить до рішучих дій – розгонів мирних демонстрацій, у яких брала участь кінна муніципальна поліція.

У структурі державної поліції було створено спеціальні відділи (2-й та 4-й), завданням котрих було придушення виступів проти польської влади. 2-й відділ, т. зв. «двуйка» був контррозвідувальним, котрий спрямовував свою діяльність проти КПЗУ, котру розцінювали як середовище шпигунської агентури СРСР. IV відділ Головної комендатури державної поліції (*Vydział IV Głównej Komendy Policji Państwowej*) переважно спрямовував слідчу діяльність проти ОУН, що провадила діяльність на повалення польської влади та створення незалежної української держави. Слід зазначити, що в кримінальному кодексі тогочасної Польщі не існувало поняття політичного злочину, оскільки це було в радянському (особлива частина КК УРСР – «контрреволюційні злочини» із сумнозвісною 54-ю статтею). Проте у внутрішній документації поліції застосовувався термін «антидержавний рух» [5, 9; 3, 19–21].

Під час арештів польська поліція відзначалася брутальністю та застосуванням

фізичних тортур щодо арештованих українців. Весною 1931 р. арештованого крайового провідника ОУН Степана Охримовича піддано слідству із застосуванням тортур, унаслідок чого С. Охримович помер від побоїв удома в батьків через кілька днів після звільнення [9, 777].

Але були й безпрецедентні випадки: у 1930 р. заарештованого Юліана Головінського, крайового провідника ОУН, поліціянти вивезли зі Львова до Бібрки та без суду і слідства розстріляли, прикутого до дерева. Офіційна версія була: убитий при спробі втечі [9, 194 196, 658].

22 березня 1932 р. у Львові Юрій Березинський убив підкомісара Емільяна Чеховського, керівника бригади з боротьби проти антидержавних злочинців, котрий відзначався брутальним поведженням з арештованими на допитах та не гребував побиттям молодих дівчат, що поширювали оунівські листівки [9, 224 225].

Від 1919 р. на Західній Україні діяв надзвичайний стан (постійна готовність армії до придушення повстань, обмеження в пересуванні, комендантська година тощо). Особлива готовність силовиків була в 1923 р. – готувалися до придушення повстання проти рішення Ради послів.

Для проведення судочинства в Польській державі було введено кілька видів судів. Із 1918 р. існували надзвичайні військово-польові суди (*sąd doraźne*) [4, 177; 1, 12 14], тогочасною термінологією їх називали «наглими судами». Вони проіснували до 1934 р. Розглядали справи та виносилися вироки протягом 12 годин, а апеляцію можливо було подати протягом 24 годин (у Великопольщі – протягом 48). Ці суди мали право від 1920 р. виносити смертні вироки. Саме такий суд у 1932 р. виніс вирок Василеві Біласу та Дмитрові Данилишину – стратити через повішання; в апеляції було відмовлено [9, 246].

Загалом польська система судочинства була залучена до політичних репресій у регіоні: «наглі суди» розглядали справи проти політичних противників польської влади. Інший вид цивільних судів – окружні – розглядали справи злочинів такого характеру: тиражування та розповсюдження нелегальної літератури або листівок антипольського змісту.

Для ізоляції та перевиховання небезпечних українців з ОУН у 1934 р. було створено концтабір для політичних в'язнів у містечку Береза-Картузька (тепер смт Береза в Білорусі), що проіснував до 1939 р. Одним із найперших його в'язнів був Дмитро Грицай, майбутній генерал УПА, шеф ГВШ УПА. Серед відомих в'язнів табору були, Роман Шухевич, Іван Климов та ін. [10, 98–158]. Концтабір планувався як тимчасовий (на один рік), проте зручність його існування забезпечила його діяльність до кінця Другої Речі Посполитої. Для ізоляції найнебезпечніших існувала монастир-тюрма Святий Хрест (існував із 1884 до 1939). Сюди на довічне ув'язнення відправили в 1936 р. Степана Бандеру, Миколу Лебеда.

Церковного питання польська політика торкнулася на Холмщині та Волині, де поширена була православна церква. Не маючи протекції, вона стала зручною

мішенню. На території Волині відбулося три хвилі репресій проти православної церкви. Перший етап (1919–1924 рр.) відзначився захопленням католиками православних храмів на підставі рішення місцевих адміністративних органів, церковної влади та самовільно. До 1924 р. було захоплено бл. 500 храмів та бл. 20 тис. га церковної землі. Протягом 1929–1934 рр. відбувалася друга хвиля тиску на православну церкву. Відбувалася вона через організацію судових процесів для привласнення церковного майна, у тому числі самих храмових споруд із церковними землями. Ініціаторами таких процесів виступали місцеві єпископи. Протягом зазначеного періоду було подано до судів 757 позовів про повернення 202 колишніх латинських та 555 греко-католицьких храмів. Головним аргументом на користь організації таких процесів були заяви про захист інтересів місцевого населення католицького віросповідання, хоча реально кількість католиків ніколи не перевищувала 30 %. В окремих районах їх зовсім не було.

На протипагу експансії місцеве населення організувало опір у судовому порядку. У справах греко-католицьких храмів опікувався митрополит Андрей Шептицький. Протести з масовими мітингами були організовані українською діаспорою в країнах Європи та в США. Письмові протести надсилали на розгляд Ліги Націй. У 1936 р. польська адміністрація залучала до боротьби проти спротиву, окрім поліції, ще й військові частини [11, 90–93].

Українська освіта теж зазнала значних утрат. У Львівському університеті було скасовано викладання українських студій, котрі існували ще за австрійського панування. Кількість студентів-українців була обмежена. У 1924 р. із прийняттям нового закону про освіту (або закону Грабського) почався наступ на середню освіту – у гімназіях, де вводилося викладання окремих предметів польською мовою, – т. зв. «утраквістичних» (двомовних), відбувався суворий нагляд за діяльністю вчителів. Якщо в 1924 р. у Східній Галичині було 2151 українських шкіл, то в 1930-му їх залишилося 716, а утраквістичних шкіл – 1793 [7, 461].

Відбувалися асиміляційні процеси т. зв. осадництво. У Західну Україну спрямовували сім'ї польських військових, переважно ветеранів польсько-української війни 1918–1919 рр., де їм надавалися землі для створення колоній з усіма соціальними вигодами. Така політика породжувала яскраву соціальну нерівність та корупцію, оскільки українці на своїх етнічних землях опинилися в пригніченому становищі. На 1938 р. існувало 35 тис. господарств осадників (найбільше на Тернопільщині та Волині), яким належало 12 % усіх земельних угідь.

Протягом 1919–1939 р. на Волині було розparcelьовано 80 тис. га орної землі, з якої лише $\frac{1}{4}$ надана українцям, решта – польським колоністам. Загалом на території Західної України було розселено бл. 300 тис. польських осадників [11, 73].

Депортації щодо українців не проводилися у вказаний період, проте в 1930-х у середовищі польських націонал-демократів були настрої здійснити такий план. Ці наміри були відображені в таємній постанові Ради міністрів від березня 1939 р.

про депортацію українців з етнічних земель до Західної Польщі [6, 117]. Початок Другої світової відтермінував утілення цього плану. 1947 р. його втілила польська комуністична влада. Це втілення відоме в історії як операція «Вісла».

Отже, всі ці процеси засвідчують на практиці окупаційний характер польського режиму на західноукраїнських землях протягом 1918–1939 рр. Зокрема, польський режим був установлений через військову експансію. Військова окупація регламентувалася Ризьким договором (1921) та рішенням Ради амбасадорів (1923). Напрямки внутрішньої політики вкраю були спрямовані на знищення національної свідомості українців у Західній Україні й на те, щоб зупинити процеси державотворення в українському суспільстві через асиміляцію українців як національної меншості. Для цього було використано адміністративні та силові методи управління та впливу. Адміністративними заходами влади були ліквідація політичної та економічної автономії краю, ускладнення процесу виборів, упровадження системи надзвичайних судів із відмінним режимом функціонування в Західній Україні, на відміну від польських земель. А також асиміляційні процеси, які відобразилися в цілеспрямованій політиці осадництва та заборони й обмеження діяльності українських громадсько-політичних, культурно-освітніх та спортивних організацій; процеси насильницької католизації православного населення Волині; а також плани депортаційних процесів українців. Репресивна система польського режиму була представлена боротьбою проти проявів антидержавного спрямування за політичною ознакою, котру здійснювала спеціальна поліцейна структура – IV-й відділ Головної комендатури державної поліції. Для проведення політичних репресій застосовували й відділи муніципальної поліції. Серед заходів режиму проти політичних противників режиму використовувалися стеження, доноси, арешти, ув'язнення в концентраційному таборі в Березі Картузькій та тюрмі суворого режиму Святий Хрест, що супроводжувалися застосуванням тортур та свавіллям правоохоронців. Винятковим репресивним заходом польського режиму було проведення в 1930 р. Пацифікації українського населення. Отож, польські політики в 1918–1939 рр. інструментом консолідації держави обрали терор та утиски, що спричинило до витворення ксенофобії між обома націями.

Список використаних джерел та літератури

1. ЦДІА м. Львова, ф. 205, оп. 1, спр. 3.
2. ЦДІА м. Львова, ф. 205, оп. 1, спр. 31.
3. ЦДІА м. Львова, ф. 792, оп. 1с, спр. 2.
4. ДАЛО, ф. 121 сч., оп. 1 с., од. зб. 22 с.
5. ДАЛО, ф. 121 сч., оп. 1 с., од. зб. 412.
6. Дашкевич Я. Р. Акція «Вісла» – важкі питання / Я. Р. Дашкевич // Воля і Батьківщина : укр. часоп. – 2007. № 3/4. – С. 114–120.
7. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
8. Кучерепа М. До генези конфлікту: Українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / М. Кучерепа // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та

його відлуння. Дослідження, документи, спогади. 2009. – С. 59–70.

9. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / П. Мірчук. – вид. 3-тє, доп. – К. : Укр. вид. спілка, 2007. – 1008 с.

10. Посівнич М. Р. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках / М. Р. Посівнич. – Львів : Центр дослідж. визвол. руху, 2010. – 368 с.

11. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. переклад з пол. – Т. 1. – 343 с.

12. Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині / Р. Скакун. – Львів : Вид. Укр. катол. уні-ту, 2012. – 172 с.

Степан Качараба
(Львів)

Еміграційна політика Польщі та її реалізація у волинському воєводстві (1921–1939 рр.)

Серед цілої низки соціально-економічних проблем у міжвоєнній Польщі важливе місце посіла еміграція. Нею було охоплено майже 2 млн поляків, українців, євреїв, німців та інших народів [52, 52]. Особливо значних масштабів еміграційний рух набрав на Волині, яка давала понад 25 відсотків усього переселенського масиву Польської держави. Такі значні показники стали результатом земельного голоду (станом на 1934 р. у Волинському воєводстві було 3552 військові осади [7, спр. 379, арк. 8.], які разом із господарствами цивільних осадників обіймали площу 183055 га [39, 127]) та активної еміграційної політики, яку проводили польські урядові кола. Не випадково остання вже тривалий час є предметом уваги історичних розвідок і досліджень. У її вивченні значних успіхів досягнули польські вчені Стефан Дзевульський, Густав Заленцький, Аполенаріуш Зарихта, Едвард Колодзей, Міхал Панкевич, Анна Речинська, Мечислав Шавлеський, Анджей Яжина, Галина Яновська [26, 15–44; 50; 51; 35; 40; 44; 48; 34; 31]. Серед досліджень українських істориків варто відзначити роботи Степана Макарчука, Юрія Макара і Анатолія Шваба, Володимира Трощинського [13; 14; 16]. Проте вони торкалися цієї проблеми тільки принагідно і в контексті загальних праць з історії західноукраїнських земель. Згадані дослідники переконливо довели, що впродовж 20–30-х років уряд Польщі прагнув максимально впливати на еміграційні процеси і в еміграції вбачав «своєрідний клапан безпеки» [29, 10]. Сприяючи їй, власті намагалися зменшити надлишок робочих рук у краї, активізувати морські порти і розвивати власний пасажирський флот, поживавити торгівлю із закордоном, покращити фінансове становище населення, уникнути загострення соціальних конфліктів.

Поza увагою дослідників опинилися регіональні аспекти еміграційної політики,